

Μακεδονικά

Τόμ. 26 (1987)

Αφιερύεται εις την μνήμην Χρίστου Ευαγγ. Λαμπρινού, Αθανασίου Ιω. Κωνσταντινίδου

Colin Renfrew, Maria Gimbutas, and Ernestine S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi*

Δημήτριος Β. Γραμμένος

doi: [10.12681/makedonika.1091](https://doi.org/10.12681/makedonika.1091)

Copyright © 2015, Δημήτριος Β. Γραμμένος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γραμμένος Δ. Β. (1987). Colin Renfrew, Maria Gimbutas, and Ernestine S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi*. *Μακεδονικά*, 26, 388–399. <https://doi.org/10.12681/makedonika.1091>

λα δημοσιευμένα ή ἀδημοσίευτα έγγραφα. Τὸ σύνολο τοῦ σχολιασμοῦ δίνει λεπτομερῆ εἰκόνα τοῦ μετοχίου Ὁρφανίου ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἕως σήμερα. Ἐχὼ τῆ γνώμη ὅτι τὰ τοπογραφικὰ σχόλια, κυρίως ὅσα ἀφοροῦν τὸ μετόχι Ὁρφανίου, θὰ ἦταν παρουσιασμένα με ἐποπτικότερο τρόπο, ἐὰν συνοδεύονταν ἀπὸ χάρτη καὶ τοπογραφικὸ διάγραμμα.

Ἡ ἐργασία κλείνει με χρήσιμο «Εὐρετήριο προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων» καὶ εἰκονογραφεῖται με φωτογραφίες τῶν δώδεκα πρωτότυπων τουρκικῶν ἐγγράφων. Θὰ περίμενε κανεὶς καὶ 1-2 φωτογραφίες τοῦ χφ. - τετραδίου, καὶ ὡς μαρτυρία καὶ ὡς δεῖγμα τῆς καλλιγραφικῆς γραφῆς τοῦ μοναχοῦ Δομετίου.

Ἡ ἐργασία τοῦ Γ.Π. εἶναι χρήσιμη γιὰ πολλοὺς λόγους. Πρῶτον, παρουσιάζει με ἐπιμέλεια, λεπτομέρεια καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση πρωτογενὲς ὕλικό, χρήσιμο γιὰ τὴ μὴ γραφεῖσα ἀκόμη ἱστορία τῆς περιοχῆς Παγγαίου καὶ τῶν σχέσεών της με τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους. Εἶναι καὶ ἐπικαιρὴ μὲν μόλις πρόσφατα παρουσιάσθηκαν γιὰ τὴν ἴδια περίπου περιοχὴ τρεῖς ἐργασίες με τὸν γενικὸ τίτλο *Continuity and Change in Chalkidiki and the Strymon* (J. Lefort, H. Lowry, V. Dimitriadis) στὸ *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ἐκδότες A. Bryer καὶ H. Lowry, Birmingham-Washington D.C. 1986. Σὲ ἐξέλιξη βρίσκεται ἐπίσης τὸ ἀρχαιολογικὸ πρόγραμμα ἐπιφανειακῆς ἐρευνας (ἐπισκόπησης) στὴν περιοχὴ τοῦ δέλτα τοῦ Στρυμόνα, πού ἔχει ἀναλάβει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ ἡ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Δεύτερον, ἀποδεικνύει ἀκόμη μία φορὰ τὴ χρησιμότητα τῶν τουρκικῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἀντλησὴ ἱστορικῶν πληροφοριῶν σχετικῶν με τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἐπαναφέρει στὸ προσκήνιο τὴν ἀνάγκη προώθησης τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν στὸν τομέα τῆς τουρκικῆς γλώσσας καὶ παλαιογραφίας. Τρίτον, ἀποτελεῖ τὸ ἀπαραίτητο φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀνάληψη ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος ἀνασκαφικῆς ἐρευνας τοῦ μετοχίου Ὁρφανίου, πού θὰ εἶναι ἡ δεύτερη προσπάθεια ἐρευνας μεταβυζαντινοῦ χρόνου στὴ Βόρεια Ἑλλάδα—ἡ πρώτη ἦταν ἡ ἐρευνα τὰ Σιδηροκάσια τῆς Χαλκιδικῆς (1976-1978) ἀπὸ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρισίων, ἀκόμη ἀδημοσίευτη. Τέλος, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἐπαρχία εἶναι γῆ παρθένα, ἡ ὁποία ἀνταμείβει τὸν ἀρχαιοδίφη ἐπιστήμονα πού τὴν καλλιεργεῖ.

X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Colin Renfrew, Maria Gimbutas, and Ernestine S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi*, Vol. 1, The Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles, 1986, σ. I-XXI + 1-504, ἔγχρωμοι καὶ μαυρόασπροι πίνακες, σχέδια (ISBN 0-917956-51-56).

Ἄν ὀι σελίδες πού ἀκολουθοῦν δὲν ἦταν μία παρουσίαση-κριτικὴ βιβλίου, θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν τὸν τίτλο «Ἡ νεολιθικὴ καὶ ἡ πρῶτη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ἐνρύτερης τῆς περιοχῆς με τὴν προοπτικὴ τῆς δημοσίευσης τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Σιταγρῶν». Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ εἶχε σαφεῖς στόχους ἤδη ἀπὸ τὴν ἔναρξή της (1967), στόχος πού ἦδη εἶχαν διαγραφεῖ με διάφορα ἄρθρα τοῦ Renfrew, κατὰ κύριο λόγο, ἀλλὰ καὶ κάποιων συνεργατῶν του. Οἱ στόχοι αὐτοὶ ἦταν, σὲ γενικὲς γραμμές: ἡ πολυδιάστατη ἐπιστημονικὴ συνεργασία γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θέματος τοῦ περιβάλλοντος-οἰκολογίας-οἰκονομίας, ἡ προσέγγιση τοῦ προβλήματος τῶν ἀρχῶν

της μεταλλουργίας στη Βαλκανική, ή εκμετάλλευση των ραδιοχρονολογιών για την άνατροπή του χρονολογικού συστήματος μεταξύ 'Ανατολίας-ΝΑ Ευρώπης, κλ. 'Η διεπιστημονική και ή άνασκαφική έμπειρία του Renfrew, κυρίως από τους Σιταγρούς, αλλά και από άλλες θέσεις (Σάλιαγκος, Μήλος), ή σύνδεση της έμπειρίας αυτής (την όποια, ως ένα όρισμένο σημείο, εκπροσωπούσε κατά την δεκαετία του '70 ή λ. σχολή του Cambridge) με την θεωρία και μέθοδο της Νέας 'Αρχαιολογίας (Renfrew 1972) και ή προώθηση της σύνδεσης αυτής σε συνεχώς βελτιούμενα θεωρητικά σχήματα, αποτέλεσαν τους άξονες για μία άλματώδη εξέλιξη ή και μεταστροφή της έπιστήμης της άρχαιολογίας όχι μόνο σε ευρωπαϊκό αλλά και σε διεθνές επίπεδο.

'Η τελική δημοσίευση λοιπόν των Σιταγρών, όταν μάλιστα κυκλοφορήσει και ό 2ος και τελευταίος τόμος για τον όποιο θα επανέλθουμε, αν και είδε τό φως με πολύ μεγάλη καθυστέρηση για τά δεδομένα της 'Αγγλικής 'Αρχαιολογικής Σχολής, δείχνει, εκ των ύστερών θα έλεγε κανείς, όλο τό φάσμα της ύποδομής που απαιτήθηκε για να έδραιωθεί ή εξέλιξη αυτή. Και βέβαια καθίσταται σαφές ότι αν θα ήταν δυνατό ή δημοσίευση των Σιταγρών να γίνει μία δεκαετία νωρίτερα, ίσως ή προϊστορική έρευνα στη Βόρεια 'Ελλάδα να έπαιρνε μία πιό οδισιαστική μορφή συνειδητοποιώντας, ίσως, την άνυπαρξία ή άνεπάρκεια της στόν τομέα αυτό νωρίτερα. 'Αλλά άκόμη και οι διάφορες προκαταρκτικές άνακινώσεις του Renfrew ή συνεργατών του, αποτέλεσαν τό έρέθισμα, τουλάχιστο στην περίπτωση την δική μου, για την όργάνωση άνάλογης, κατά τό δυνατό, έρευνας από έλληνικής πλευράς. Πιστεύω ότι ή παρουσίαση και των δύο αυτών τόμων πρέπει να συνδυασθεί με τά δεδομένα που προέκυψαν από τις άνασκαφικές μου έρευνες (Γραμμένος 1984), τις άλλες άνασκαφικές έρευνες των τελευταίων έτών και τά όσα έχουν εκτεθεί σε πρόσφατή μου σύνθεση (Γραμμένος 1987), ή όποια προηγήθηκε από τον τόμο αυτό.

'Ο πρώτος τόμος άποτελείται από δύο μέρη: τό πρώτο τιτλοφορείται «'Η πολιτιστική συνέχεια και τό προϊστορικό περιβάλλον» και τό δεύτερο «'Από τά τεχνοπράγματα (artifacts) στην κοινωνία». 'Ο τόμος από πλευράς πινάκων, καταλόγων, λημμάτων κ.λ. έχει άυτοτέλεια. 'Έχει όκτώ κεφάλαια.

Στό 1. Κεφάλαιο (Colin Renfrew, 'Η Βορειοανατολική 'Ελλάδα: Τό άρχαιολογικό πρόβλημα) ό Renfrew άναφέρεται στα της γνωστής διάστασης που άφορούν τό χρονολογικό πρόβλημα Βαλκανικής-'Ανατολίας. Στό μεταξύ έχουν προκύψει νεότερα στοιχεία για τό θέμα αυτό που ένισχύουν ή μάλιστα όριστικοποιούν την άποψη της άυτόνομης εξέλιξης της Βαλκανικής και την έξίσωση της Vinča A με τις άρχές της NN και όχι με τις άρχές της ΠΕΧ (Γραμμένος 1984). Κατά τά άλλα, στό κεφάλαιο αυτό αναφέρεται γενικά στα θέματα και των δύο τόμων, ενώ τά άναφερόμενα για τις άνασκαφικές μεθόδους στό 2. Κεφάλαιο (C. Renfrew, 'Η πορεία του προγράμματος), εφραμόζονται πλέον, ή καταβάλλεται προσπάθεια να εφραμοσθούν, στις συστηματικές προϊστορικές άνασκαφές. 'Εκείνο που θα παρατηρούσε κανείς βέβαια, είναι ότι ή άνασκαφή των Σιταγρών δέν προηγήθηκε στα πάντα, αν μη τι άλλο, στην άποκατάσταση των πολιτιστικών φάσεων (σ. 13), άφου προηγήθηκε ή άνασκαφή του Ντικιλί Τας ή και του 'Ακροποτάμου άκόμη. Σημαντικότατο βέβαια είναι τό γεγονός ότι υπάρχει τομή στό κέντρο του οικισμού (ΖΑ) που καλύπτει όλο τό φάσμα της στρωματογραφίας του και με βάση την όποια καταρτίστηκαν οι φάσεις του οικισμού. Προέκταση της τομής αυτής είναι ή τομή ΖΒ ή όποια «πέρασε», με την έπίβλεψη του γνωστου παλαιozoολόγου Payne, όλη από νεροκόσκινο άφου, όπως και στην άνασκαφή της Δήμητρας, ό 'Αγγίτης ήταν πολύ κοντά. Κατά τά άλλα, από πλευράς κοσκινισμάτων, έγιναν τά εξής (σ. 21 κ.έξ.): όλα τά χώματα περνούσαν από νεροκόσκινο με «μάτι» 0,03 μ. και από κάθε

στρώμα κάθε τομής συλλεγόταν χῶμα σὲ δύο πλαστικές σακούλες μεγάλου μεγέθους γιὰ τὴν περισυλλογὴ τοῦ παλαιοβοτανολογικοῦ ὑλικοῦ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ (1) τὸ κόστος τῆς ἀνασκαφῆς μειώνεται πάρα πολὺ καὶ (2) τὰ δεδομένα ἔχουν ἀξία ἀπὸ στατιστικὴ πλευρὰ (standarization). Βεβαίως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅπως ἔδειξε ἡ ἐμπειρία τῆς Δήμητρας ὅπου κοσκινιζόταν ὅλο τὸ χῶμα, εἰδικὰ ἀπὸ οἰκισμοὺς ὅπως αὐτοί, χάνεται ἕνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ὅλα τὰ ὑλικά. Ὅλα, ἐπομένως, ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀνασκαφικῆς στρατηγικῆς. Ὁ Renfrew ἀναγνωρίζει (1) τὴν τεράστια δυσκολία γιὰ τὴν ἀποκάλυψη συγκεκριμένων οἰκοδομικῶν λειψάνων σὲ τέτοιους οἰκισμοὺς, (2) τὸ ὅτι διδάχθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν συναδέλφων ἀπὸ τὴν Βουλγαρία καὶ (3) ὅτι κάποια σαφὴ κάτοψη δίνει μόνο τὸ λ. «καμένο σπίτι» τῆς ΠΙΕΧ, ἐπειδὴ ἡ φωτιά στειροποίησε τὴν ἀπὸ πηλὸ ὑποδομὴ τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου.

Στὸ 3. Κεφάλαιο (D. A. Davidson, Γεωμορφολογικὲς σπουδῆς) ὁ γνωστὸς γεωγραφολόγος παρουσιάζει μιὰ γεωμορφολογικὴ ἀνάλυση τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, στὴν ὁποία, βέβαια, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ντικιλί Τὰς καὶ τοὺς Σιταγρούς, ὑπάρχουν 20 προϊστορικοὶ οἰκισμοί, νεολιθικοὶ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ὁ Davidson εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κυρίους εἰσηγητῆς τῆς γεωγραφολογίας στὴν Ἑλλάδα καὶ βέβαια, τόσο ἡ συμβολὴ του αὐτῆ, ὅσο καὶ τὰ ἄρθρα του ποὺ προηγήθηκαν, μὲ ἀφορμὴ κυρίως τοὺς Σιταγρούς, παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Davidson (βλ. καὶ Γραμμένος 1980), κυρίως ὅσα δὲν ἔχουν γίνῃ μέχρι τώρα γνωστὰ καὶ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα ἐδῶ, σὲ συνδυασμὸ μὲ συμπεράσματα ποὺ προέκυψαν μετὰ τὶς ἐρευνές του, εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἀπὸ γεωμορφολογικὴ ἀποψη ἔχουν ἐντοπισθεῖ πέντε εἰδῶν ἐδάφη, δηλαδὴ οἱ ὑπάρειες τῶν βουνῶν, δύο εἰδῶν ἀλλουβιακῆς ἀποθέσεως, περιοχὴ μὲ ἀρβεστολιθικὸ ἐδῶφ, ἡ περιοχὴ μὲ τὴν τύρφη καὶ ἑλῶδη ἐδῶφ. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀλλουβιακῶν ἀποθέσεων χρησιμοποιεῖ, ὅπως βεβαίως εἶναι εἰλλογο, τὰ δεδομένα ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς, δηλαδὴ τὸν συσχετισμὸ τῶν ἐπιχώσεων τῶν οἰκισμῶν μὲ τὶς ἀλλουβιακῆς ἀποθέσεις καὶ ἐκεῖνο ποὺ καθίσταται ἀμέσως σαφές εἶναι ὅτι ἡ χρονολόγησίν τους εἶναι ποικίλη καὶ πρέπει νὰ ἐξετάζεται γιὰ κάθε ἕνα οἰκισμὸ χωριστὰ. Στὴν χρονολόγησιν τῶν ἀλλουβιακῶν ἀποθέσεων συμβάλλει ἀκόμη καὶ ἡ ἀνεύρεση ὀστράκων τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωσιν τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Μεγαλόκαμπου. Μὲ τὴν χαρτογράφησιν τῆς γεωγραφολογικῆς φυσιογνωμίας τῆς πεδιάδας σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὰ στίγματα τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν ὅλων τῶν περιόδων, προκύπτουν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: Τὸ μέγιστο ποσοστὸ τῶν οἰκισμῶν βρισκται μέσα στὶς ἀλλουβιακῆς ἀποθέσεις καὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴν τῶν οἰκισμῶν. Οἱ συνθῆκες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διαβίωσιν στὶς περιοχὲς αὐτῆς τῶν ἀποθέσεων καὶ ἰδιαίτερα στὶς χαμηλότερα ὑψομετρικά, εἶναι σχεδὸν ἰδανικῆς ἀπὸ κάθε ἀποψη. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι ἀντίθετο ἀπὸ τοῦ Fotiadis (1985) γιὰ τὴν λεκάνη τῶν Σερρῶν, ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖ ὑπάρχει μερικὴ γειννίασιν τῶν οἰκισμῶν μὲ περιοχῆς μὲ ἀλλουβιακῆς ἀποθέσεις καὶ ὅτι ἡ παραγωγικότητά τους δὲν ἀποτελεῖ κριτήριον γιὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν οἰκισμῶν. Ἡ παραγωγικότητά τοῦ ἐδάφους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία καὶ ὄχι ἀπὸ τὶς ἀλλουβιακῆς ἀποθέσεις. Τὸ σίγουρον εἶναι ὅτι τίθεται ἕνα ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον θέμα, τὸ ὁποῖο θὰ χρειαζόταν μιὰ πιὸ συστηματικὴ διαπραγμάτευση. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἦταν εἰλλογο, εἶναι ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦ Fotiadis δὲν ἀποκλείει βέβαια τὴν ἐγκατάστασιν καὶ σὲ ἀλλουβιακῆς ἀποθέσεις: ἀπλῶς δὲν τὴν θεωρεῖ, καὶ σωστά, αὐτόνοητη. Ἐξᾶλλου τὸ συμπέρασμα τοῦ Davidson διαφέρει κατὰ κάποιο τρόπο καὶ ἀπὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ Appendix D (Κεφάλαιο 6) τῶν Higgs καὶ Vita-Finzi γιὰ μειωμένες πλουτοπαραγωγικῆς δυνατότητες τῆς ἐνρύτερης περιοχῆς τῶν Σιταγρῶν (βλ. ἐδῶ σ. 392).

Ο συνεργάτης του Davidson B. Thomas άποκαθιστά στο ίδιο Κεφάλαιο τήν στρωματογραφική Ιστορία του οικισμού και τής άμεσής του περιοχής (σχέση κοίτης ποταμού με οικισμό, διάβρωση, επίχωση, περίοδοι άλλουβιακών άποθέσεων και άλλα), ενώ ο Davidson, με βάση τήν άνάλυση 37 δειγμάτων από τήν πληρέστερη στρωματογραφικά τομή (ZA) προχωράει στην άνάλυση του εδάφους (soil analysis) και ειδικότερα στην άνάλυση του βαθμού τής αντιπροσώπευσης των διαφόρων στοιχείων (particle size analysis) στα δείγματα του χώματος που προέκυψαν από κόσκινο με «μάτι» 0,002 μ. Προχωράει όμως και στην άνάλυση τής περιεκτικότητας σε φωσφόρο και σε όργανικές ουσίες των διαφόρων δειγμάτων, άνάλυση ή όποια άποδεικνύει τήν ύπαρξη κατοίκησης, άκόμη και όταν δεν υπάρχουν άρχαιολογικά δεδομένα (δοτράκα π.χ.). Με τήν άνάλυση των στοιχείων άποδεικνύεται π.χ. ότι ο πηλός για τήν κατασκευή του «καμένου σπιτιού» προέρχεται από τις όχθες του Άγγίτη. Με τήν άνάλυση τής περιεκτικότητας σε φωσφόρο άποδεικνύεται ότι στα βαθύτερα στρώματα μειώνεται ή περιεκτικότητά του, γεγονός που σημαίνει ότι στις νεότερες φάσεις του οικισμού έχει αύξηθει ο πληθυσμός. Ένα άλλο συμπέρασμα οδισιαστικό είναι ότι ή άλλαγή των πολιτιστικών φάσεων του οικισμού (I-Vb) σχετίζεται με άλλαγή στην αντιπροσώπευση των διαφόρων στοιχείων, στην αναζήτηση δηλαδή νέων άλλουβιακών πηγών για τις διάφορες κατασκευές. Τέλος, ένα τελευταίο συμπέρασμα: Η μείωση στην περιεκτικότητα σε φωσφόρο των δειγμάτων 21 και 29 θα μπορούσε να σημαίνει έγκατάλειψη μεταξύ των φάσεων III και IV και Va και Vb. Και αυτό είναι μία οδισιαστική προσφορά τής γεωγραφικό-ερευνητικής έρευνας, αφού είναι γνωστή ή συζήτηση που έχει αναπτυχθεί γύρω από το χρονολογικό πρόβλημα που προκύπτει εξαιτίας και των κενών αυτών.

Τό 4. Κεφάλαιο είναι άφιερωμένο στην Ιστορία τής πανίδας τής περιοχής. (Judith Turner- J.R.A. Greig.). Η σύνθεση αυτή έπιτυγχάνεται με βάση αναλύσεις γύρης. Οί δύο άπο τοί ειδικοί, μαζί με τόν Wijnstra, ό όποιος έκανε άνάλογη έργασία ειδικά για τήν πεδιάδα των Φιλίππων, και τόν Bottema, έχουν έργασθει συστηματικά στη Μακεδονία. Πρόσφατα προσπάθησα να συνοψίσω τά δεδομένα από τις παλυνολογικές έρευνες στη Μακεδονία (Γραμμένος 1987), ή όποια, χάρη στους ειδικούς αυτούς, φαίνεται ότι είναι μία από τις καλύτερα έρευνημένες περιοχές. Τά δύο οδισιώδη συμπεράσματα, δει δηλαδή από τήν νεολιθική έποχή μέχρι τις μέρες μας δεν έχει συμβεί οδισιαστική κλιματολογική άλλαγή και ότι τά δάση ή οι θάμνοι των πεδιάδων έξαφανίστηκαν από τις καλλιεργητικές άνάγκες, φαίνεται ότι και από τήν διαπραγμάτευση της Turner και του Greig δεν άνατρέπονται. Στην πολύτιμη προσθήκη του Κεφαλαίου αυτού (O. Rackham, Charcoal) έξετάζονται 100 δείγματα από καμμένα ξύλα διαφόρων ειδών και μεγεθών που προέκυψαν από τήν άνασκαφή, μία έργασία πολύ σπάνια όχι μόνο για τά έλληνικά άρχαιολογικά δεδομένα.

Ο γνωστότατος από τις έρευνές του και στην Έλλάδα Οδύγρος παλαιολογός S. Bökönyi, έχει αναλάβει και τή μελέτη του όλικου των Σιταγρών (Κεφάλαιο 5. Faunal Remains, με μία συμβολή του D. Janossy). Όπως είναι γνωστό μία πρώτη άποψη τής μελέτης του είχε δημοσιεύσει στόν γνωστό τόμο για τήν νεολιθική Έλλάδα (NE). Άνεξάρτητα με τήν διαφορετική με του Payne θέση του για τό θέμα των κοσκινισμάτων ή για θέματα καθαρά παλαιολογικά, για τά όποια δεν είμαι σε θέση βέβαια να έκφράσω άποψη, εκείνο που μπορεί να κρίνω (βλ. και Γραμμένος 1987), είναι ότι τά δεδομένα των Σιταγρών εντάσσονται στις γνωστές άναλογίες (κατά είδη, φάσεις και ποσότητες) τής Βαλκανικής από τήν νεολιθική και ΠΕΧ. Όπως ή άλλως, πάντως, ό Bökönyi άνήκει σε συγκεκριμένη σχολή και είναι μελετητής των δεδομένων από πολλούς οικισμούς τής Βαλκανικής. Και βέβαια ό Bökönyi έκθέτει συστηματικά τά

της μεθόδου του (σ. 63 κ.έξ.).

Στήν εξέλιξη των τύπων των οικισμών αναφέρεται ο Blouet (Κεφάλαιο 6, Brian Blouet, Development of the Settlements Pattern), ενώ, σε προσθήκη του Κεφαλαίου αυτού, οι E. Higgs και C. Vita-Finzi εξετάζουν τις πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της περιοχής γύρω από τον οικισμό (Site Catchment Analysis). Οι τελευταίοι ήταν και οι εισηγητές της μεθόδου κατά την περασμένη δεκαετία. Ο Blouet, με βάση την επιφανειακή κεραμική, κατατάσσει τους οικισμούς με βάση τις φάσεις που προέκυψαν από την ανασκαφή των Σιταγρών. Στήν φάση Σιταγροί Ι περιλαμβάνονται οι οικισμοί Σιταγροί, Ντικιλί Τάς, Τσόρλα, Νέα Μπάφρα. Αρχικά μία διόρθωση. Ο Τσόρλα είναι Τσόρλακ και ίσως να είναι παραφθορά της τουρκικής λ. τσολάκ (=κουτσός). Η σημερινή ονομασία της περιοχής είναι Ζωοδόχος Πηγή (Γραμμένος 1975 (1978)).

Η διαπραγμάτευση του Blouet θα μπορούσε να συνοδεύεται και από μία προσθήκη με την χρονολόγηση της επιφανειακής κεραμικής αφού σίγουρα αντιπροσώπευση της φάσης Σιταγροί Ι στην πεδιάδα της Δράμας (=MNIII με τα θεσσαλικά δεδομένα), θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπάρχει μόνο στους Σιταγρούς, ίσως στο Πολύστυλο (Γραμμένος 1984, 172), στο Μυλοπόταμο (Γραμμένος 1984, 174 κ.έξ.), και στη Ζωοδόχο Πηγή (Γραμμένος 1975 (1978) (στο Γραμμένος 1984 από παραδρομή δεν αναφέρθηκε η MN στην Ζωοδόχο Πηγή). Από τους οικισμούς Δράμας και Νέας Μπάφρας δεν υπάρχουν στοιχεία τουλάχιστο με βάση τα δεδομένα από την κεραμική που συνέλεξαν οι βρετανοί έρευντές στην πεδιάδα και εκθέτονται στο Γραμμένος 1975 (1978). Επίσης, τουλάχιστο με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, δεν αντιπροσωπεύεται η φάση Δήμητρα Ια-β ή Σιταγροί Ι στο Ντικιλί Τάς (βλ. πρόσφατα Séferiadès 1983). Με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να διορθώσω μία άβλεπια, δική μου αυτή τη φορά. Οι αναφερόμενες κεραμικές κατηγορίες από το Ντικιλί Τάς στο Γραμμένος 1984, 56 είναι NN και πρέπει να μεταφερθούν στη σελίδα 71.

Ανεξάρτητα πάντως από τις δυσκολίες για τον εντοπισμό της φάσης Σιταγροί Ι στην επιφανειακή κεραμική, πιστεύω ότι η φάση αντιπροσωπεύεται σε όλους σχεδόν τους οικισμούς της πεδιάδας Δράμας και Σερρών και ότι οι θέσεις Σιταγροί, Πολύστυλο(:), Μυλοπόταμος (:) και Ζωοδόχος Πηγή αντί των θέσεων που παραθέτει ο Blouet, δεν αλλάζουν και πολύ την εικόνα της χωρικής κατανομής των οικισμών στη φάση αυτή. Τέλος, με βάση τα δεδομένα από το Γραμμένος 1984, στους καταλόγους των οικισμών των επομένων φάσεων που παραθέτει ο Blouet θα πρέπει, έννοείται για την πεδιάδα της Δράμας, να προστεθούν και άλλοι οικισμοί.

Η μείωση των οικισμών κατά την φάση III σε σχέση με την φάση II που υποθέτει ο Blouet, μείωση βεβαίως που δεν προϋποθέτει, πάντα κατά τον Blouet, και πληθυσμιακή μείωση, αφού έγινε δυνατή η πληθυσμιακή συγκέντρωση σε λιγότερους αλλά καλύτερα οργανωμένους οικισμούς, είναι συμπεράσματα που μάλλον δεν θα πρέπει να ισχύουν (βλ. συζητισμό προδιηγητικών και διηγητικών φάσεων στο Γραμμένος 1984). Ειδικά για την πληθυσμιακή συγκέντρωση θα παρατηρούσα ότι, σε αντίθεση με την Κεντρική Μακεδονία, στην Ανατολική δεν υπάρχουν οικισμοί με μεγάλη έκταση. Το ίδιο, ως προς τον πληθυσμό, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς και για την ΠΕΧ. Αλλά και για την YEX δεν μπορεί να υποστηριχθεί αύξηση οικισμών πληθυσμού στην Ανατολική Μακεδονία (Γραμμένος 1980) σε αντίθεση με την Κεντρική Μακεδονία. Ενδιαφέρον είναι ότι και ο Blouet ξεχωρίζει νεολιθικούς οικισμούς που σαφώς διαφέρουν ως προς το μέγεθος, παρά την διάβρωση και τις σύγχρονες επεμβάσεις.

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις των Higgs και Vita-Finzi που ακολουθούν σχετικά με τις μειωμένες πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της εδρύτερης περιο-

χής τῶν Σιταγρῶν.

Ἀκολουθεῖ κατόπιν τὸ σχετικὸ μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἀκολουθία Κεφάλαιο 7, Colin Renfrew, The Sitagroi Sequence). Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, σὲ μία ἀπὸ τῆς τομῆς (ZA) ἀντιπροσωπεύεται ὅλη ἡ ἀκολουθία. Ἡ τομὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀνασκαφικὸ ἐπίτευγμα ἀφοῦ φθάνει ὡς τὸ παρθένο ἔδαφος, δηλαδὴ φθάνει σὲ βάθος 11 μ., εἶναι κλειστὴ ἀπὸ παντοῦ καὶ ἔχει διαστάσεις μόνο 4 × 4 μ.

Ὁ ἀριθμὸς, τὸ βάρος τῶν ὄστράκων καὶ ἡ ποσοστιαία ἀντιπροσώπευσή τους ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη, πράγμα ἐξαιρετικὰ χρήσιμο καὶ γιὰ τῆς μελλοντικῆς συγκριτικῆς ἐρευνῆς. Σημαντικὸ εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλο τὸ χῶμα τῆς ZA πέρασε ἀπὸ κόσκينو μὲ «μάτι» 0,03, ἀρκετὰ μεγάλο βέβαια, ἢ μᾶλλον πολὺ μεγάλο, ἀφοῦ τῆς Φυλακοπῆς ἦταν 0,01 μ., ἀλλὰ ὅπως ἴσως εἶναι μιὰ σίγουρη βάση. Δηλαδὴ στὸ σύνολο τῶν 176 κ.μ. χῶματος τῆς τομῆς ZA βρέθηκαν 28.213 ὄστρακα μὲ βάρος 817 κιλά. Τὰ δεδομένα ἀπὸ τῆς Δήμητρα εἶναι σαφῶς ὑψηλότερα:

Δήμητρα I = MNIII = Σιταγροὶ I = 11,2 κ.μ. χῶμα = 16539 ὄστρακα = 291440 γρ. (ἀκοσκίνιστο τὸ χῶμα).

Δήμητρα II = φάση Τσαγκλί-Ἀράπη = Σιταγροὶ II = 17,6 κ.μ. χῶμα = 19877 ὄστρακα = 244825 γρ. (κοσκινισμένον μὲ ξεροκόσκينو τὸ χῶμα καὶ μὲ «μάτι» τοῦ τελευταίου ἀπὸ κάτω κόσκινου 0,003 μ. (Γραμμένος 1984,41).

Οἱ διαφορῆς αὐτῆς ὀφείλονται βέβαια σὲ διαφορετικῆς ἐπιλογῆς γιὰ τὴν περισυλλογή.

Ξεχωρίζουν 33 κεραμικῆς κατηγορίες μὲ τὸ κριτήριον, ὅπως στῆς Δήμητρα καὶ τὰ Βασιλικά, τὴν χρωματικὴ ἐντύπωση-τεχνικὴ καὶ ὀδισιαστικὰ εἶναι ἴδιες, ἢ παραλλαγῆς τῶν κατηγοριῶν ποὺ ὁ French εἶχε ξεχωρίσει δημοσιεύοντας ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἀπὸ οἰκισμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Πολὺ σημαντικό εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ διαγράμματα γιὰ κάθε κατηγορία δίνεται ἡ ποσοστιαία, ἀπὸ πλευρῆς βάρους καὶ ἀριθμοῦ ὄστράκων, ἀναλογία τους στὰ συγκεκριμένα στρώματα. Παραθέτονται μάλιστα ἄνθοι ἐγχρωμοὶ πίνακες γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὴ καὶ ἀναγνωρίσιμη ἡ κάθε γραπτὴ κατηγορία, ἀφοῦ ἡ ποικιλία τους εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐντυπωσιακὴ. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τῆς 28 γραπτῆς κατηγορίες ἀπὸ τῆς Δήμητρα εἶναι, ἢ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ἡ ἑξῆς:

Σιταγροὶ (σ. 159 κ.ἑξ.)

Black on Red
Brown on Buff
Brown on Cream
Black Topped
Black Topped with
Differential Burnishing
(δηλαδὴ ἡ φαῖδ ἐπιφάνεια εἶναι ἀνόμαλη
μὲ γραμμικῆς ἐξάρσεις
(streaky effect)
Coarse
Clymsy Grooved
Dark Burnished

Excised
Excised with Graphite

Δήμητρα (Γραμμένος 1984, 1984 κ.ἑξ.,
Γραμμένος 1987, Appendix I)

Κατηγορίες 1, 16, 22
Κατηγορία 23
Κατηγορία 2

Κατηγορία 26
Δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἢ, ἂν ὑπάρχουν
δείγματα, θὰ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴν κα-
τηγορία 26

Κατηγορία 4, 25, 27, 21.

Κατηγορία 18
Θὰ πρέπει νὰ ἐντάσσονται στὴν κατη-
γορία 3
Μᾶλλον κατηγορία 20
Ἐντάσσεται στὴν κατηγορία 13

Fine Black Burnished	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Fine Incised with Infillings	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 13
Gray Lustre Channeled	Κατηγορία 28
Graphite painted	Κατηγορία 5
Gray Lustre	Κατηγορία 3α (βλ. Γραμμένος 1984, 47)
Grooved	Κατηγορία 18
Incised	Κατηγορία 13
Matte Brown on White	Κατηγορία 10
Matt Red on Brown	Ἐντάσσεται στις κατηγορίες 2 και 23
Orange on Orange	Κατηγορία 15
Other painted	Βασικά ἡ κατηγορία 12
Pithos	Κατηγορία 4
Pale Fabric, Probably Painted	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Pale Burnished	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Red on Brown	Κατηγορία 6
Rippled	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Rural	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 4
Rusticated	Κατηγορία 27
Red on White	Θά πρέπει νά ἐντάσσεται στην κατηγορία 10
Smooth	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Smearred	Δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀντιστοιχία
Stamped Poitillé	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 13
White on Red	Δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀντιστοιχία

Παρατηροῦμε ὅτι, σέ γενικές γραμμές, οἱ κεραμικές κατηγορίες συμπίπτουν. Ὁ-
πωσδήποτε, τώρα πού ὑπάρχουν τὰ δεδομένα ἀπό τοὺς Σιταγρούς καί τὴ Δῆμητρα, μία
μελέτη τῆς μικρῆς, ἔστω, κεραμικῆς διαφοροποίησης ἀνάμεσα σέ δύο οἰκισμοὺς πού
ἀπέχουν μεταξύ τους σέ εὐθεία γραμμὴ περίπου 30 χλμ., θά ἦταν ἀπὸ κάθε ἀποψη, μία
πάρα πολὺ διαφωτιστικὴ ἐργασία, ἂν βέβαια στόχος τῆς ἦταν νά ἀναφερθεῖ σὸ θέμα
τῶν ἀνταλλαγῶν τουλάχιστο. Ἡ περιγραφικὴ καί ποσοτικὴ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς
(ἀντιπροσώπευση ἀριθμοὺ ὀστράκων κατὰ κιλό, ἢ ἀντιπροσώπευση τοῦ ποσοστοῦ
τῶν ὀστράκων μὲ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα σέ σχέση μὲ τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων
κ.λ.), παρέχει, τὰ ἴδια σέ τελικὴ ἀνάλυση δεδομένα μὲ τὸν πίνακα Α τοῦ Γραμμένος
1984 καί ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα πού σέ συνδυασμὸ καί μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν
Renfrew διατριβὴ τοῦ Keighleg (Marriott) πού ἀναφέρεται σὸ ὑλικὸ τῶν Σιταγρῶν
(1969), θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τὴν βάση γιὰ μιὰ τέτοια ἐργασία. Ἀλλά, εἰδικὰ
γιὰ τοὺς Σιταγρούς, καὶ ὄχι βέβαια μόνο γι' αὐτοὺς, εἶναι δεδομένα πού συμβάλλουν
κατὰ κύριο λόγο σὸ πρόβλημα τοῦ χωρισμοῦ τῶν περιόδων.

Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ραδιοχρονολογήσεων πού παραθέτονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ
κεφαλαίου εἶχαν ἤδη δημοσιευθεῖ. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν ἀποτελέσματα
ἀπὸ πολλὰ ἐργαστήρια, τὰ ὅποια δὲν ἀλληλοσυγκρούονται. Μὲ βάση τὶς ραδιοχρονο-
λογήσεις ἀπὸ τὰ στρώματα 41α καὶ 31 τῆς τομῆς ΖΑ, δηλαδὴ τὰ ἀκραία πρὸς τὰ πάνω
καὶ πρὸς τὰ κάτω ὄρια μεταξύ τῶν φάσεων III καὶ IV (σ. 173 καὶ Fig. 8,2, ὕψος ἐπιχώ-
σεων περίπου 1,80 μ.), ὑπάρχει ἓνα χρονικὸ ἀνοιγμὰ 600 ἐτῶν, τὸ ὁποῖο καλύπτουν τὰ
στρώματα 40 ὡς 33. Ἀλλὰ γιὰ τὸ «κενὸ» αὐτὸ θά ἐπανεέλθουμε (ἵψος. σ. 397).

Στὸ 8. Κεφάλαιο περιγράφονται τὰ εὐρήματα κατὰ τομὴ καὶ γενικά ἢ ὅλη ἀνα-
σκαφικὴ ἐρευνα (Colin Renfrew, *The Excavated Areas*). Ἀναφέρονται δηλαδὴ κατὰ

φάση τα αρχιτεκτονικά δεδομένα, τα άγγεϊα που άριθμήθηκαν, και τα μικροαντικείμενα. Προηγείται ή παράθεση των δεδομένων τής στρωματογραφικής τομής (ΖΑ), ενώ ή των ύπολοιπων τομών ή γίνεται συνολικά, άφοδ προηγηθεί ή δημοσίευση μερικων ταφών τής ύστερης έποχής του σιδήρου που ήταν σχεδόν επιφανειακές.

Οι τρεις μεγάλες κατασκευές που άντοπίστηκαν στον μεγάλο τομέα τής άνασκαφής (occupation episodes) είναι τό σύστημα των άποθηκευτικών λάκκων (Bin Complex), ή λάκκων άπορριμμάτων, ή και τα δύο, τό «μικρό σπίτι» και τό «καμένο σπίτι». Και οι τρεις άνήκουν στην ΠΕΧ. Ό τομέας αυτός, στο άρχικό στάδιο τής άνασκαφής, ήταν χωρισμένος σε μικρότερους πού, με τήν πρόοδο τής άνασκαφής, ένοποιήθηκαν. Στην περίοδο των άποθηκευτικών λάκκων που είναι και ή νεότερη, τα σπίτια θά πρέπει να ήταν κατασκευασμένα από πλιθιά ξεραμένα στον ήλιο. Σύγχρονες με τήν φάση του «μακριοσπίτιου» είναι πολλές παιδικές ταφές, πλησίον ή τό εσωτερικό του. Τα δεδομένα που άφορούν τήν άρχιτεκτονική, τήν κεραμική, τα μικρά εύρήματα και οι ραδιοχρονολογήσεις, δίνονται χωριστά για κάθε μία από τις οικοδομικές αυτές φάσεις. Τό ίδιο σύστημα άκολουθείται και για τα δεδομένα των άλλων τομών. Άμεσα βοηθητικός για τόν άναγνώστη είναι ό Πίνακας 8.1 (σ. 222) όπου, με άφορμή τήν παράθεση των κυβικών μέτρων άνασκαμμένου χώματος κατά τομή και κατά φάση, μπορεί να άνατρέξει κανείς στις συγκεκριμένες τομές για τήν άνεύρεση των δεδομένων που άφορούν τήν κάθε φάση (π.χ. στις τομές ΚΛ άντιπροσωπεύονται με 28,2 και 25,4 κ.μ. οι φάσεις Ι και ΙΙ). Έπί συνόλου 17 τομών 4×4 ή 2×2 μ., ή έποχή του χαλκού άπαντάται, άποκλειστικά ή όχι, σε 11 τομές, από τους όποιους ένοποιημένοι είναι μόνο εκείνοι που άπέδωσαν τις κατασκευές που άναφέραμε. Όπως ήδη είχε γίνει γνωστό, στις τομές που έχουν νεολιθικές επιχώσεις, δέν βρέθηκαν κατοψεις οικίων αλλά μόνο μεμονωμένες έστίες.

Τό δεύτερο μέρος του βιβλίου έχει γενικό τίτλο «Άπό τα τεχνοπράγματα στην κοινωμία».

Στό 9. Κεφάλαιο ή Μαρία Gimbutas μελετά τα ειδώλια. Παρατίθεται από όλα (σύνολο 250) φωτογραφία ή σχέδιο, ή και τα δύο και κατάλογος με όλα τα άνασκαφικά τους κ.λ. δεδομένα. Η έλλειψη άρχιτεκτονικών συνόλων από τήν νεολιθική έποχή, στην όποία φυσικά άνήκουν όλα, έκτός από 2-3 που άνήκουν στην ΠΕΧ, στερεί τήν έρευνα, όπως παρατηρεί ή Gimbutas, από συμπεράσματα που άφορούν τήν χρήση κ.λ. των ειδωλίων. Όπως όδηποτε όμως και αυτό καθαυτό τό πολυοίκτιλο ύλικό, δίνει άλλη διάσταση στην νεολιθική έρευνα τής περιοχής, κυρίως όταν θά συνδυασθεί με τήν δημοσίευση και του ύλικού από τό Ντικίλι Τας που παρουσιάζει άνάλογη ή και μεγαλύτερη πολυμορφία. Άπό τους Σιταγρούς προκύπτουν, κατά τήν Gimbutas, πολλά στοιχεία για τήν άνδρική και γυναικεία ένδυμασία, τα προσώπεια, τα σύμβολα τής διαίτησης τής ζωής, τους διαφόρους τύπους ειδωλίων που σχετίζονται με θεότητες και, τέλος, τα μυθικά ζώα. Άνεξάρτητα με τό άν θά μπορούσε να δεχθεί κανείς όλους αυτούς τους χαρακτηρισμούς τής Gimbutas, εκείνα που θά μπορούσαν να θεωρηθούν σίγουρα είναι τα εξής: 1. Άναφέρονται, με όχι πολύ συστηματικό χαρακτήρα, οι βαλκανικές μορφολογικές άντιστοιχίες, με άποτέλεσμα να γίνεται αρκετά άνάγλυψη ή ίδιαιτέρτητα του οίκτισμού, και 2. Δημιουργούνται οι προθέσεις για τήν άποδοχή ή άπόρριψη άπόψεων ή έρμηνειών που δέν έχουν συγκεκριμένη μεθοδολογική βάση, αλλά, άσυνειδήτητα ίσως, χρησιμοποιούν τήν έθνογραφική άναλογία ή θρησκευολογικά στοιχεία από ίστορικές και μη (π.χ. αίγαιακός πολιτισμός) περιόδους τής Εύρώπης και πάντως μάς κάνουν να συνειδητοποιούμε ότι τό θέμα προσφέρεται για μία οδυσσική μελέτη, ή μάλλον μελέτες, με πολύ οδυσιαστικό περιεχόμενο και πολλές θεωρητικές

άπαρχές.

Στό 10. Κεφάλαιο ή Ernestine Elster άσχολεΐται με τή τριποδική άγγεία, με τή άγγεία με μορφές ζώων ή διακοσμημένα με κεφάλι ζώου (plastic vessels), τή άγγεία με πόδια, καθώς και με τήν κοινωνική τους διάσταση (Tripods, Plastic Vessels, and Stands: A Fragmentary Collection of Social Ceramics). Όπως και με τή είδώλια, έτσι και με τούς τρίποδες κ.λ. υπάρχει πλήρης κάλυψη από πλευράς σχεδίων και φωτογραφιών και για πρώτη φορά έρχεται στη δημοσιότητα τόσο πολύ ύλικό από τή τόσο χαρακτηριστικά αυτά είδη άγγείων, τή όποια υπάρχουν σε όλους σχεδόν τούς οικισμούς τής Άνατολικής Μακεδονίας, αλλά είναι άνύπαρκα περίπου στους οικισμούς τής Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας. Ή διαπραγμάτευση είναι πληρέστατη και καλύπτει όλα τή θέματα: είδος άγγείου (τρίποδες, άγγεία με πλαστική διακόσμηση, ύποστατά, μεγάλα άγγεία με εγγάρρακτη διακόσμηση), περιγραφή, δομή, τεχνολογία (technology, δηλαδή τήσ τρόπος κατασκευής), φινιρίσμα και διακόσμηση, τυπολογία και χρονολόγηση, διασπορά στον χώρο και, τέλος, γενική συζήτηση, όπου τίθεται και τή ζήτηση τής έρευνης. Ή άποψη για τήν χρήση τών τριπόδων με κυλινδρικά πόδια, ή με πόδια τριγωνικής τομής και εγγάρρακτη διακόσμηση, ως λυχναριδών, ή θυμιατών χώρων (όχι με λατρευτική σημασία), άποψη πού είχε διατυπώσει και ό Nandris, θά μπορούσε νά είναι πειστικότερη, άν θά ύπήρχαν και ίχνη φωτιάς. Δυστυχώς, ούτε άπό τίσ άνασκαφές τής Δήμητρας έχει διαπιστωθεί κάτι τέτοιο. Πιό πειστική μοφ είναι τή άποψη τής Elster για τήν τοποθέτηση άρωματικών οδύων. Τό ότι θά άντιπροσώπευε κάθε ένα από αυτά ένα συγκεκριμένο κλάν ή ομάδα ανθρώπων με συγγενικούς δεσμούς (kin group) και ότι (σ. 312) «...they may also be symbols with an arbitrary meaning, defined by the form and patterns of incisions may represent several levels of meaning...» δέν νομίζω ότι θά μπορούσαν νά είναι πειστικά, άφοψ τή εγγάρρακα μοτίβα είναι άρκετά στερεότυπα και έντάσσονται στους διακοσμητικούς σύμους τής εγγάρρακτης κεραμικής γενικά. Ή άποψη μου είναι δηλαδή ότι πρόκειται για άπλό χρηστικό άγγείο χωρίς κοινωνική διάσταση με τήν έννοια τής «social ceramic». Άπό τό σύνολο τού ύλικού τών Σιταγρών, επίσης, δέν υπάρχει κανένα στοιχείο, τό όποιο θά μπορούσε νά άποδοθεί σε γραφή. Τό ίδιο, από όσο γνωρίζω, συμβαίνει και στά άντίστοιχα γνωστά άγγεία από τήν Βαλκανική. Ή συμμετοχή τής Elster είναι πολύ ένημερωμένη και πλήρης, όπως όποτε όμως τó νά περιληφθεί στην διαπραγμάτευση τού θέματος ή έννοια τής κοινωνικής διάστασης τών κεραμικών αυτών είδών, μάλλον θά μπορούσε νά θεωρηθεί ύπερβολικό. Έξάλλου δέν καταβάλλεται προσπάθεια νά συνδεθεί τó θέμα με τήν σημερινή θεωρητική συζήτηση γύρω από τήν κοινωνική διάσταση τής κεραμικής. Τήν συζήτηση ατή τήν περιορίζει, έκ τών πραγμάτων βεβαίως, στά τριποδικά άγγεία. Οι άναφερόμενες στό τέλος θέσεις τού Rappoport είναι πολύ δελεαστικές για τή νεολιθικά πράγματα τής Μακεδονίας και, άν λάβει κανείς ύπόψη τó σύνολο τών μέχρι σήμερα γνώσεών μας, θά μπορούσαν νά γίνουν άποδεκτές, όχι όμως με βάση τή συγκεκριμένα αυτά άρχαιολογικά δεδομένα.

Στό 11. Κεφάλαιο ή J. M. Keighley ξεετάζει τήν κεραμική από τίσ φάσεις I και II τών Σιταγρών (The Pottery of Phases I and II). Ήδη, με άφορμή τήν άναφορά μας στό τó 7. Κεφαλαίου (πολιτιστική άκολουθία), έκθέσαμε τή τών άντιστοιχίων τών διαφόρων κατηγοριών τής Δήμητρας με τούς Σιταγρούς. Ή διαπραγμάτευση τής Keighley, ή όποια έξάλλου έχει άσχοληθεί με τó ίδιο θέμα σε επίπεδο μεταπτυχιακού αλλά και διδακτορικού, σε συνδυασμό με τή δεδομένα τού 7. Κεφαλαίου, είναι άρκετά πλήρης και λαμβάνει ύπόψη τής, στό μέτρο τού δυνατού, τή δεδομένα από άλλες βαλκανικές θέσεις.

Τὸ ἴδιο καὶ ἡ διαπραγμάτευση τοῦ R. K. Evans γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς φάσης III στὸ ἐπόμενο 13. Κεφάλαιο (The Pottery of Phase III). Ἡ συμβολὴ τοῦ Evans, ἐκτός ἀπὸ διάφορους χρησιμώτατους ποσοτικούς πίνακες, εἶναι σὲ πολλὰ θέματα πληρέστερη. Πάντως, θὰ ἤθελα νὰ ἐπαναλάβω ὅτι μία συγκριτικὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Δήμετρα καὶ τοὺς Σιταγροὺς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ θέματα ποὺ προσφέρονται τώρα στὴν νεολιθικὴ ἔρευνα. Στὴν μελέτη αὐτὴ βεβαίως θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ περιληφθεῖ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων ὅλων τῶν γραπτῶν κατηγοριῶν. Τὸ ὕλικό αὐτὸ πράγματι προσφέρεται γιὰ τὴν προσέγγιση μιᾶς μεγάλῃς εὐρύτητος θεμάτων ποὺ ἀπασχολοῦν τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ ἔρευνα.

Μία διόρθωση: προϊστορικός οἰκισμὸς Σώστης (Sostis) δὲν ὑπάρχει. Προφανῶς τὰ ἀναφερόμενα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῶν οἰκισμῶν Στίβος Α καὶ Β (σ. 365): ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἐπιφανειακά δεδομένα δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύονται φάσεις παλαιότερες ἀπὸ τὶς διμηνιακές. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐπουσιώδες θέμα. Ἡ διαπραγμάτευση τοῦ Evans, ἔχω τὴ γνώμη, προσφέρεται ἀκόμη καὶ ὡς πρότυπο σὲ μελλοντικὲς ἀνάλογες ἐργασίες, ἰδιαίτερα ἀπὸ ἀνασκαφές μὲ τέτοια πολυμορφία, γραπτῶν ἰδίως, κεραμικῶν κατηγοριῶν.

Στὸ 13. Κεφάλαιο ὁ A. Sherratt ἐκθέτει τὰ τῆς κεραμικῆς τῆς ΠΕΧ (The Pottery of Phase IV and V: The Early Bronze Age). Οἱ γενικοῦ χαρακτήρα σελίδες τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ μὲ τὶς ὁποῖες προσπαθεῖ νὰ ἐντάξει τὰ δεδομένα τῆς ΠΕΧ κεραμικῆς τῶν Σιταγρῶν στὸν εὐρύτερο βουλκανικό χῶρο καὶ τὸν μικρασιατικό, εἶναι πολὺ κατασταλαγμένες καὶ χρήσιμες. Στὴν ἐξέταξη τῆς κεραμικῆς θὰ μπορούσε νὰ λάβει κανεὶς ὑπόψη του καὶ τὰ δεδομένα ἀπὸ τὶς ἄλλες θέσεις, δηλαδὴ Ντικίλι Τάς, Ἀγγίστα (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980) καὶ κυρίως τὴν Πεντάπολη (Γραμμένος 1981), ἐφόσον βεβαίως τὰ χρονικά ὅρια τῆς ἐκδοσης τοῦ τόμου θὰ τὸ ἐπέτρεπαν. Σίγουρα τὰ χρονικά ὅρια δὲν ἐπέτρεπαν νὰ ληφθοῦν ὑπόψη τὰ δεδομένα τοῦ Καστανᾶ (Aslanis 1985) καὶ τώρα μᾶλλον θὰ χρειαζόταν μία συγκεντρωτικὴ μελέτη, παρά τὶς σοβαρὲς μεθοδολογικὲς καὶ λοιπές (καὶ χρονολογικὲς) διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο σχολές. Μία ἀρχικὴ προσωπικὴ μου ἐκτίμηση εἶναι ὅτι, παρά τὴν μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν οἰκισμῶν Πεντάπολης καὶ Σιταγρῶν, ἡ κεραμικὴ διαφοροποίηση εἶναι ἐμφανής, ἐμφανεστερὴ κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ σὲ ἀντίστοιχες ἀποστάσεις καὶ εἰδικὰ τὸ θέμα αὐτὸ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἐπιφανειακά δεδομένα, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης. Ἡ ἐργασία τοῦ Sherratt, τὸν ὅσο, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ ὀλοκληρωμένη στὸ θέμα τῆς τυπολογίας, τῆς ποσοτικῆς κατὰ στρώμα ἀντιπροσώπευσης τῶν διαφορῶν τύπων κ.λ. Ἐξαιρετικὰ χρήσιμος καὶ πολύτιμος εἶναι ὁ πίνακας τῶν ραδιοχρονολογήσεων ποὺ παραθέτει ὁ Sherratt*.

Στὸ 14., καὶ τελευταίον, Κεφάλαιο ὁ Renfrew ὀλοκληρώνει τὸν πρῶτο τόμο μὲ τὴν ἐνταξη τῶν Σιταγρῶν στὴν εὐρωπαϊκὴ προϊστορία. Ὁ Renfrew, ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι σκοποὶ τῆς ἔρευνας ἦταν (σ. 477) «...to investigate the environment and the material culture of the area in order better to understand the nature and the economic and social bases for the richness and diversity seen in the prehistoric remains», ἐπαναλαμβάνει τὶς σωστές, κατὰ τὴν γνώμη μου (Γραμμένος 1984, 1987), θέσεις του γιὰ τὴν ἀυτονομία τῆς ἐξέλιξης στὴ Βαλκανικὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Ἰδιαίτερα τὰ ἀναφερόμενα γιὰ τὸ χρονο-

* Τὸ δυστύχημα καὶ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ εἶναι ὅτι στὰ «νεκρὰ» στρώματα 40-33 δὲν βρέθηκε δειγμα C14 (σ. 173, 176, Fig. 8.2) ἀλλὰ, παρόλα αὐτὰ, θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ ἐπίχωσή τους θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει ἓνα «κενὸ» 500-600 ἐτῶν.

λογικό ζήτημα με άφορμή την παρουσία black on red κεραμικής σε στρώμα της ΠΕΧ των Πευκακίων, θά μπορούσαν να διαβαστούν σε συνδυασμό με όσα προσπάθησα πρόσφατα να διαπραγματευθώ (Γραμμένος 1984, 101 κ.έξ.).

Όσα περί κυκλοτερούς, χρονικά και χωρικά, κίνησης αναφέρει ο Renfrew (Αίγαιο, Θεσσαλία, Νότια Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Άνατολική Μακεδονία), είναι αρκετά πειστικά, αν και ή επιφανειακή και ή ανασκαφική έρευνα θά μπορούσαν να τά ανατρέψουν ανά πάσα στιγμή. Άρκει να θυμηθεί κανείς ότι στη Μεσημεριάτικη τούμπα της Δυτικής Χαλκιδικής αντιπροσωπεύεται επιφανειακά ή φάση Σέσκλο (Γραμμένος 1984).

Νεότερα στοιχεία για τά όσα αναφέρει ο Renfrew σχετικά με τά χρονολογικά πρόβλήματα που άφορουν την φάση Σιταγροί ΙΙ (άναθεώρηση της φάσης Λάρισα κ.λ.) μπορεί να δεί κανείς στο Γραμμένος 1984. Οί γενικές άπόψεις που κατόπιν αναφέρει ο Renfrew όχι τόσο για την φάση ΙΙI όσο για την εποχή του χαλκού, αν και είναι κάπως υπεραπλουστευμένες, δέν άπομακρύνονται από τά κοινώς παραδεκτά πράγματα για την μεγαλύτερη μερίδα των προϊστορικών. Όπωςδήποτε για τó πρόβλημα, αν είναι πρόβλημα, της «τελικής νεολιθικής» (βλ. και Γραμμένος 1981, 128), μάλλον δέν προσφέρει άποψη ούσιαστική ή, πολύ περισσότερο, κάποια προσωρινή λύση. Ίσως ή άποψη του Renfrew ότι όσο σωρεύεται νέο ύλικό τόσο δζύνονται άντι να άμβλυνθούν τά προβλήματα, θά μπορούσε να ξεπερασθεί αν δινόταν στο μέλλον μεγαλύτερη έμφαση στην στρωματογραφική ανάλυση τομών σε προσφερόμενους βεβαίως οικισμούς.

Πριν από την δημοσίευση και του 2. τόμου, έφθσον μάλιστα δέν παρatiθείται κάποιος όριστικός πίνακας των κεφαλαίων του (άναφέρεται σαφώς ότι θά περιέχεται τó παλαιοβοτανολογικό ύλικό, και οί μεταλλουργικές δραστηριότητες), δέν θά ήταν δυνατή μία όριστική άποτίμηση της προσφοράς αυτής, ή όποια, ούτως ή άλλως, είναι τεράστια. Σαφώς, με την δημοσίευση των Σιταγρών, ή νεολιθική έρευνα στη Βαλκανική άποκτά άλλη διάσταση. Ή έρευνα αυτή άποτελεί σίγουρα μία από τις πιό ολοκληρωμένες προσπάθειες σε ευρωπαϊκό επίπεδο, κυρίως γιατί προουπέθει όλες τις θεωρητικές και πρακτικές άναζητήσεις της δεκαετίας του 70. Στο μεταξύ ή θεωρητική έρευνα, άρχαιολογική και άνθρωπολογική, συνδυάζόμενη και, στο μέτρο του δυνατού, με την άρχαιολογική πράξη, θά είχε να έπιδείξει στις μέρες μας—και πρώτος ο Renfrew θά τó έκανε αυτό—, μία σειρά από πολλά νέα έρωτήματα, τά όποια θά μπορούσαν να άπαντηθούν ή με την εκ νέου προσέγγιση των δεδομένων που δημοσιεύθηκαν και θά δημοσιευθούν, ή με την συνέχιση μιάς ανασκαφικής έρευνας με άλλους στόχους. Πάντως φαίνεται ότι τά πράγματα επιβάλλουν οί μελλοντικές προσεγγίσεις να μήν έχουν θεωρητική μονομέρεια, αλλά να λαμβάνουν ύπόψη τους τó σύνολο των θεωρητικών εκδοχών που έχουν προταθεί τά τελευταία χρόνια. Άλλά στο σημείο αυτό τίγεται ένα μεγάλο θέμα. Τό θέμα δηλαδή κατά πόσο οί άλλες θεωρητικές άρχαιολογικές τάσεις, εκτός από την νεοαρχαιολογική, θά μπορούσαν να προτείουν ανασκαφικές πρακτικές. Ένωθ την μαρξιστική άποψη και την συμβολική-στρουκτουραλιστική άποψη με όλες τους τις προεκτάσεις στην άνθρωπολογία ή, πολύ πρόσφατα, την σημειωτική. Ούτως ή άλλως ή διαδικασία για την ένταξη της άρχαιολογίας στις σύγχρονες πνευματικές άναζητήσεις δέν είναι μία καινούρια ύπόθεση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aslanis 1985: Ioannis Aslanis, Kastanas, Die Frühbronzezeitlichen Funde und Befunde, Präh. Archäol. in Südosteuropa, Band 4, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin 1985.
- Γραμμένος 1975 (78): Δημήτριος Β. Γραμμένος, 'Από τους προϊστορικούς οικισμούς της 'Ανατολικής Μακεδονίας, 'Αρχαιολογικό Δελτίο 30, 1975 (1978), 193 κ.έξ.
- Γραμμένος 1980: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Συμπεράσματα από την μελέτη των προϊστορικών οικισμών της 'Ανατολικής Μακεδονίας, 'Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' Τοπικό Συμπόσιο (ΙΜΧΑ), Θεσσαλονίκη 1980.
- Γραμμένος 1981: Δημήτριος Β. Γραμμένος, 'Ανασκαφή σὲ οικισμό τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (πρώιμης) στὴν Πεντάπολη τοῦ Ν. Σερρῶν, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1981 (Χρον.), 91 κ.έξ.
- Γραμμένος 1984: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικὲς ἔρευνες στὴν 'Ανατολικὴ καὶ Κεντρικὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1984 (Α.Π.Θ., διδ. διατρ.).
- Γραμμένος 1987: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικά θέματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴν εὐρύτερὴ τῆς περιοχή (ὑπὸ ἔκδοση στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ταμείου 'Αρχαιολογικῶν Πόρων).
- Fotiadis 1985: M. Fotiadis, Prehistoric Human Ecology in the Serres Basin, Northeastern Greece (Diss.), Indiana University, Bloomington 1985.
- Κουκούλη 1980: Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Οἰκισμὸς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὸ Σταθμὸ 'Αγγίστας Σερρῶν, 'Ανθρωπολογικά 1980, τευχ. 1, 54 κ.έξ.
- NE: Δ. Ρ. Θεοχάρης, Νεολιθικὴ 'Ελλάς, 'Αθήνα 1973 ('Εκδοση τῆς 'Εθνικῆς Τραπεζῆς τῆς 'Ελλάδος).
- Renfrew 1972: Colin Renfrew, The Emergence of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C., Methuen, 1972.
- Séfériades 1983: M. Séfériades, Dikili Tas: Introduction à la Préhistoire de la Macédoine Orientale, B.C.H. 107, 1983, 635 κ.έξ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης